

СОЦІАЛЬНІ ТРАВМИ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: ХАРАКТЕР, ВИДИ, НАСЛІДКИ І ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

SOCIAL TRAUMAS OF CHILDREN AND ADOLESCENTS IN THE CONDITIONS OF WAR: NATURE, TYPES, CONSEQUENCES, AND WAYS OF OVERCOMING THEM

Статтю присвячено аналізу соціальних травм, яких зазнають діти та підлітки в умовах повномасштабної війни в Україні. Розкрито зміст і характер соціальної травми, яка розглядається як колективно пережите потрясіння, спричинене екстраординарною подією, зокрема війною, що руйнує звичну структуру соціального буття, призводить до емоційного і когнітивного дисбалансу в спільноті, змінює ідентичність і солідарності, а також породжує у соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот, соціумів) тривалий процес переосмислення соціальної реальності. Доведено, що в умовах війни соціальні травми мають глибоко деструктивний досвід колективного масштабу і формують у масовій (груповій), зокрема підліткової, свідомості відчуття небезпеки, втрати, екзистенційної загрози.

На основі міждисциплінарного підходу і вторинного аналізу результатів всеукраїнських соціологічних досліджень визначено характер і види соціальних травм у дітей і підлітків, до яких належать: утрата близьких і рідних; переміщення (дислокація); свідчення насильства або загрози; соціальна ізоляція; ідентифікаційний розрив; сексуалізоване насильство; інформаційний тиск; несправедливість та передчасне дорослішання.

Показано, що війна не лише руйнує звичну соціальну реальність, а й формує нові виклики для процесів соціалізації та становлення особистості підлітка. Особливу увагу приділено аналізу наслідків травм: девіантний поведінці, фрустрації, недовіри до інституцій, тривожності, втраті мотивації.

Окреслено шляхи подолання соціальних травм, серед яких: психосоціальна підтримка, створення безпечного середовища, залучення до волонтерства, розвиток резильєнтності, підтримка з боку родини, школи, громади. Аргументовано потребу в комплексному, багаторівневому підході до подолання травматичних наслідків війни в дитячій та підлітковій свідомості.

Ключові слова: соціальна травма, війна, підлітки, соціалізація, дезадаптація, девіантна поведінка, сексуалізоване насильство, психосоціальна підтримка, резильєнтність, ідентичність.

The article is devoted to the analysis of social traumas experienced by children and adolescents in the context of the full-scale war in Ukraine. The study reveals the nature and characteristics of social trauma, which is regarded as a collectively experienced shock caused by an extraordinary event – specifically, war – that disrupts the usual structure of social existence, leads to emotional and cognitive imbalance within the community, transforms identity and solidarity, and initiates a prolonged process of rethinking social reality by social subjects (individuals, groups, communities, societies). It is demonstrated that, under wartime conditions, social traumas take on a deeply destructive character on a collective scale and shape, particularly in adolescent consciousness, a sense of danger, loss, and existential threat.

Based on an interdisciplinary approach and secondary analysis of nationwide sociological studies, the article identifies the nature and types of social traumas in children and adolescents, which include: the loss of loved ones and relatives; displacement; witnessing violence or threats; social isolation; identity disruption; sexualized violence; informational pressure; injustice; and premature adulthood.

The study shows that war not only destroys the familiar social reality but also creates new challenges for the processes of socialization and the formation of adolescent personality. Special attention is given to the consequences of trauma, such as deviant behavior, frustration, distrust in institutions, anxiety, and loss of motivation.

The article outlines ways to overcome social traumas, including: psychosocial support, the creation of a safe environment, engagement in volunteering, the development of resilience, and support from family, school, and the community. The necessity of a comprehensive, multi-level approach to addressing the traumatic consequences of war in the consciousness of children and adolescents is substantiated.

Key words: social trauma, war, adolescents, socialization, maladjustment, deviant behavior, sexualized violence, psychosocial support, resilience, identity.

УДК [316.4.063+355.018]:616.89-008.44-053.5-053.6

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.75.1.9>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Лобанова А.С.

д.соціол.н., професор,
професор кафедри соціології
та соціальної роботи
Криворізький державний педагогічний
університет

Черноус Л.С.

к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної
роботи
Криворізький державний педагогічний
університет

Шимко І.М.

к.пед.н., доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної
роботи
Криворізький державний педагогічний
університет

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розв'язана Російською Федерацією проти України 24 лютого 2022 р., стала не лише військово-політичним викликом, а й глибоким соціальним потрясінням, яке спричинило масову травматизацію населення. Найуразливішими виявилася діти і підлітки – генерація, чий особистісний, емоційний і соціальний розвиток відбувається в умовах утрат, небезпеки, насильства й нестабільності. Унаслідок війни вони переживають не лише індивідуальні психологічні травми, а й соціальні: колек-

тивні досвіди втрати, переміщення, дезорієнтації, руйнування зв'язків, знецінення норм і довіри до інститутів. Ці травми мають довгостроковий вплив, зокрема у вигляді девіантної поведінки, замкненості, протестності, зниження освітньої й трудової мотивації, порушення міжособистісних стосунків. Як свідчать фахівці, загальна кількість сиріт і позбавлених батьківського піклування в Україні станом на початок 2024 р. сягала близько 70 тис дітей. Зокрема, унаслідок воєнних дій понад 13 тис дітей залишилися без батьківського піклування, 1 759 із

них стали сиротами [1]. Незважаючи на зусилля держави, волонтерських та міжнародних структур, соціальна підтримка дітей і підлітків залишається реактивною та фрагментарною. Водночас стратегічна недооцінка наслідків соціальної травматизації може призвести до формування «втраченого покоління» – молоді з порушеною довірою, травмованою ідентичністю та низьким рівнем соціального капіталу. У такому контексті *особливої ваги набуває* потреба наукового осмислення соціальних травм дітей та підлітків як комплексного явища, що вимагає міждисциплінарного аналізу, зокрема з позицій соціології, психології, педагогіки, юриспруденції, культурології, а також загострюється потреба у розробленні шляхів подолання їхніх соціальних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. У сучасному науковому дискурсі останніми роками актуалізувалася проблематика дослідження соціальних травм як множинного феномена. Так, О. Сушій у пленарній доповіді «Травма як соціальний діагноз українського суспільства» на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь» (15 грудня 2023 р.) підкреслила, що дослідження травми є надзвичайно широкою й міждисциплінарною площиною, що об'єднує різні напрями концептуалізації її змісту, природи та сутності. Сучасні соціальні теорії та підходи репрезентують різні виміри травми, серед них: психотравма (S. Freud, van der Kolk), індивідуальна та колективна (K.T. Erikson), масова (E. McInnes, A.D. Mason, A. Neal, Z. Bauman, M. Shumai), соціокультурна (P. Sztompka, J. Alexander, R. Eyerman), історична (V. Volkan, M. Roth), обрана (V. Volkan), міжпоколінна (P. Kellermann, G. Hirschberger), постколоніальна (S. Durrant, S. Craps, G. Buelens) і навіть глобальна (Reeder & Gundogan, 2022) травма [14, с. 66]. Українські соціологи, зокрема Г. Чепурко, В. Ятченко, А. Лобанова, О. Славина, О. Олійник та ін., досліджуючи соціальні травми, акцентують увагу на таких її властивостях, як: зв'язки з історичною пам'яттю, істиною, свободою, мовою, просторово-часовим континуумом існування й діяльності особистості чи групи [19]; наслідком військових конфліктів та гібридних війн [5]; конфліктогенним чинником у суспільному організмі, який створюється засобами постправди [20]; конструюванням принципово нового соціокультурного простору, до якого залучені найбільш хворобливі події та явища війни, котрі докорінно змінюють ціннісні орієнтири сучасності [17, с. 267]; соцієтальною динамікою, що закарбовується в обрисах групової ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик та опановується спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава [14, с. 62]; зв'язком із соціальною пам'яттю як механізмом оцінки подій минулого, що сприяє виявленню інструментів формування громадської думки, згуртовує національну ідентичність, окрес-

лює вагомий вплив соціального чинника у процесі прийняття подій минулого та сучасності [8].

Психологи, а саме: О. Купрєєва, С. Лукомська, Н. Пророк, Л. Царенко, О. Чекстєре, В. Полякова, О. Столярчук та ін., досліджують особливості психологічних травм, які нанесено особистості російсько-українською війною, зосереджуючи увагу на симптомах ПТСР (посттравматичного стресового розладу), принципах, методах і технологіях надання психологічної допомоги для подолання їхніх наслідків [6; 10–13; 15; 16].

Як бачимо, психологічні травми є доволі затребуваною темою для досліджень, між тим соціальні травми, як зазначає Г. Чепурко, в Україні залишаються малодослідженою сферою наукових пошуків, хоча для українського суспільства вона посідає сьогодні важливе місце, «оскільки під її впливом відбувається конструювання принципово нового соціокультурного простору, до якого залучені найбільш хворобливі події та явища війни, які докорінним чином змінили ціннісні орієнтири сучасності» [17, с. 267]. Тому особливо актуалізується потреба дослідження соціальних травм та їхніх наслідків у дітей та підлітків, які стали заручниками трагічних подій, спричинених російською агресією проти України.

Метою наукової роботи є обґрунтування характеру і видів соціальних травм, які властиві дітям і підліткам в умовах війни, а також пошук найбільш ефективних шляхів подолання їхніх наслідків у процесі розвитку особистості. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: *по-перше*, уточнити природу і різновиди соціальних травм; *по-друге*, на основі вторинного аналізу результатів всеукраїнських соціологічних досліджень виявити основні види соціальних травм дітей та підлітків в умовах війни й уточнити їхні наслідки для особистості; *по-третє*, окреслити найбільш ефективні шляхи їх подолання у кризових умовах.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає О. Сушій, термін «травма» (грецьк. «рана», «ушкодження») запозичено з медичних наук для маркування особливих ситуацій (подій), що виходять за межі звичайного людського досвіду та їхніх наслідків – різноманітних, багаторівневих і далекосяжних, що залишають по собі «видимі або невидимі шрами» в колективній (масовій) та індивідуальній свідомості [14, с. 66]. Звісно, що для людини, яка переживає неординарні події у своєму житті, особливо такі, що несуть деструктивний потенціал, травмують психологічний і соціальний стан людини, порушують її звичний образ життя, витісняють з усталеної фігурації соціальних стосунків і відносин.

Розрізняють психологічні і соціальні травми, індивідуальні й колективні. Для означення індивідуального травматичного досвіду застосовують поняття «психологічна травма» (психотравма) – як «афективне відображення індивідуально значущих подій життя (наприклад, нещасний випадок, раптова втрата близької людини, насильство, несучу-

місний із життям діагноз тощо) та «індивідуальна травма» – афективно загострене переживання нетипових, аномальних соціальних ситуацій як індивідуально значущих подій життя (війни, революції, кардинальні соціальні зміни, катастрофи, теракт тощо)» [14, с. 66].

Оскільки предметом нашого дослідження є соціальні травми, акцентуємо увагу на їх змісті, сутності і характері. Г. Чепурко, підкреслює, що теорії соціальної травми, які виникли наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. та були пов'язані з дослідженнями у рамках філософської парадигми нелінійного розвитку суспільства, спираються на інноваційний теоретико-методологічний інструментарій рефлексивного типу, який дає змогу аналізувати складні причинно-наслідкові ланцюги соціальних змін. Це, насамперед, теорія П. Штомпки щодо «становлення (becoming) як нового типу соціального розвитку та передумови виникнення соціальних травм, результатом яких є незавершеність розвитку соціальних структур та їх функцій, що відтворює ефект «суспільства у дії», викликаючи супутні соціокультурні травми»; теорія Дж. Александера щодо «культурного конструювання травми та «драматизації свідомості»; наукові ідеї істориків та філософів Ф. Броделя, Ж. ле Гофа, Н. Дейвіса, М. Гефтера, Є. Топольського і М. Оже, у яких акцентовано увагу на екзистенційних аспектах соціальної травми [17, с. 266–267].

Якщо для П. Штомпки соціальні травми є «активною, рушійною силою соціальних змін, які виникають унаслідок деструктивного впливу на соціальне тіло непередбачених, частково невизначених процесів, що мають непередбачуваний фінал» [27], то для Дж. Александера – це «драматизація свідомості» – процес, що призводить до руйнування колишніх та утворення нових «солідарностей» [22].

В. Ятченко та О. Олійник, згадуючи думку П. Штомпки про те, що в суспільних науках із кінця ХХ ст. соціальна травма посідає місце парадигмального маркера, тлумачать її як «трагічну подію, що закарбовується у свідомості особистості чи соціальної групи на емоційному й раціональному рівнях і призводить до трансформацій у сприйнятті навколишніх реалій і самого об'єкта цієї травми» [19, с. 79].

Узагальнюючи різні підходи до розуміння змісту і сутності соціальної травми, можемо визначити її як колективно пережите потрясіння, спричинене екстраординарною подією (або їх ланцюгом), яке руйнує звичну структуру соціальної буття, призводить до емоційного і когнітивного дисбалансу в спільноті, змінює ідентичність і солідарності, а також породжує у соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот, соціумів) тривалий процес культурного, символічного і структурного переосмислення соціальної реальності. В умовах війни соціальні травми мають глибоко деструктивний досвід колективного (групового, соціального) масштабу, що порушують звичний соціальний лад, руйнують сталі зв'язки, ідентичності та цінності,

формують у масовій (груповій) свідомості відчуття небезпеки, втрати, екзистенційної загрози, що радикально трансформують ідентичність, випробовують солідарність і культурну та історичну пам'ять суспільства.

Індивідуальна соціальна травма виявляється за умов, коли у людини чи групи злам соціальної реальності відбувається через безпосередню участь у війні, втрату близьких, вимушену міграцію, окупацію тощо. Колективна соціальна травма війни наявна тоді, коли значна частина суспільства одночасно переживає досвід зруйнованого життєустрою, втрати стабільності, появи щоденної небезпеки, руйнації соціальних опор, що проникає у спільну історичну та емоційну пам'ять і залишається в ній назавжди. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну в 2022 р. спричинило глибоку колективну соціальну травму українського суспільства. Утрата близьких, зруйновані домівки, масове переміщення, постійна загроза життю, жорстоке насильство над мирним населенням, зокрема дітьми та підлітками в Бучі, Ірпіні, Маріуполі та інших містах і селах, стали спільним досвідом мільйонів людей. Ця травма не є лише індивідуальною – вона транслюється через родини, освітні заклади, громади, ЗМІ та культуру, формуючи атмосферу колективної втрати, горя, гніву та тривоги, що продовжує впливати на міжособистісні зв'язки, суспільну солідарність і бачення майбутнього.

Якщо для дорослої людини зміни, які спричиняються війною, шокують її, призводять до тривожності, стресу, то для дитини чи підлітка вони є новою реальністю, яка формує їхнє бачення світу, себе та інших, а отже, руйнує сам фундамент становлення особистості, дезорганізуючи процеси їх адаптації та соціалізації. Так, комплексний аналіз життєвих умов дітей, які зазнали вимушеного переміщення внаслідок збройної агресії Росії, здійснений українськими соціологами О. Клименко, С. Сальніковою і С. Дембіцьким, засвідчив, що соціальні травми в дитячій свідомості виникають під впливом низки чинників: руйнування звичних соціальних зв'язків, розриву середовища розвитку, складнощів у соціалізації, акультурації, культурного шоку, етнічної дезінтеграції та вторинної травматизації. Явище «соціальної криптомнезії» – намагання дитини відтворювати знайомі соціальні моделі в новому контексті – також ускладнює адаптацію та поглиблює соціальну дезадаптацію [24].

Як свідчать результати соціологічного дослідження тінейджерів (13–19 років), проведеного компанією Kantar, майже три чверті (73%) підлітків найбільше хвилює війна: спричиняє тривожність та страх за майбутнє. Серед проблем, пов'язаних із повномасштабною збройною агресією, на першому місці стоїть страх за життя близьких та своє (38%); невизначеність майбутнього (12%) та відсутність світла/інтернету/зв'язку (11%). Непокій війна загалом, сирени, вибухи, повітряні тривоги, обмеження через комендантську годину.

Особливо респонденти хвилюються за близьких чи друзів у ЗСУ, страждають від звісток про загиблих, мають невизначеність у навчанні, страх за майбутнє, не можуть планувати своє майбутнє [7].

Результати дослідження «Вплив війни на молодь в Україні», яке було проведено дослідницькою агенцією Info Sapiens, засвідчили, що станом на червень 2024 р., через два з половиною роки після початку повномасштабного вторгнення, 42% молоді в Україні найбільше турбує питання здоров'я, як власного, так і близьких. Серед інших важливих викликів – відсутність грошей (31%), нестача вільного часу (26%), питання фізичної безпеки (26%), психічного здоров'я (25%), можливостей для самореалізації (23%), а також обов'язкова військова служба (20%) [4, с. 12].

Неминучим наслідком війни є стан психічного здоров'я дітей, підлітків і молоді. Результати досліджень свідчать, що серед молоді України занепокоєння щодо психічного здоров'я зростає з кожним роком: у 2024 р. кількість молодих людей, які переймалися цим питанням, сягнула 25% (порівняно з 22% у 2023 р. та 11% у 2021 р.). Ця проблема більш актуальна серед дівчат – 28% проти 22% у юнаків. Також вона залишається однією з ключових для української молоді за кордоном, де в 2024 р. рівень занепокоєння зріс до 61% (із 54% у 2023 р.) [4, с. 15–16].

Дослідження також свідчать, що опитані школярі не розуміють, чого очікувати завтра, бо через війну все постійно змінюється. Тому 23% респондентів хвилюються за навчання загалом (підготовка до НМТ, ЗНО у майбутні роки, сесії в університеті, відсутність мотивації до навчання); кожного сьомого непокоїть онлайн-навчання в школі (складно або нецікаво, велике бажання побачити однокласників); третина підлітків, чий переживання сфокусовані на невизначеності, хочуть поїхати на період навчання за кордон, а потім повернутися в Україну [7]. Звісно, дитина чи підліток не завжди здатні раціонально осмислити події, але емоційно глибоко їх переживають, що призводить до внутрішніх конфліктів, депривації, регресивних або девіантних реакцій.

На основі результатів соціологічних досліджень та авторських спостережень можемо окреслити найбільш характерні соціальні травми, які властиві дітям, підліткам і молоді в умовах війни.

1. *Травми втрати близьких* (батьків, друзів); дому, школи, звичного соціального середовища; безпеки та впевненості в майбутньому. Соціальними наслідками таких утрат є порушення стабільної ідентичності; відчуття безкорисності життя; формування девіантної поведінки, зокрема прояви агресії, ізоляції, самоушкодження, сексуальні відхилення тощо.

2. *Травми переміщення (дислокації)*, які відчувають внутрішньо переміщені діти, підлітки і молоді люди, які вимушено покинули зони бойових дій або тимчасово окуповані території і переїхали до інших регіонів України або мігрували

до інших країн. Утрата домівки, своєї спільноти, звичного ритму життя породжує у них культурну дезорганізацію, формує маргінальні почуття або стигматизацію як «внутрішньо переміщених» або «біженців», що значно гальмує процеси адаптації.

3. *Травми свідка насильства або загрози* виникає тоді, коли діти, підлітки чи молоді люди особисто попадають у зони бойових дій, ракетних атак і спостерігають за їхніми наслідками. У таких ситуаціях у них виникають хронічна тривога, страх, ПТСР, підвищена агресивність або, навпаки, апатія, руйнується довіра до інститутів (держави, армії, школи).

4. *Травми соціальної ізоляції*, що виникають через утрату зв'язків із ровесниками, онлайн-навчання, обмеження у спілкуванні через евакуацію або небезпеку. Соціальними наслідками таких травм є, як правило, порушення процесу соціалізації, погіршення емоційної стабільності, ескапізм, самотність, ризик входження в онлайн-субкультури з девіантним ухилом.

5. *Травми інформаційного тиску*, які виникають під впливом масованого потоку дезінформації, деструктивного контенту в соціальних мережах, що призводить до нездатності користувачів опрацювати і зрозуміти його зміст та цілеспрямованість. У таких ситуаціях у підлітків і молоді формується неоднозначне ставлення до авторів меседжів, знижуються довіра, емпатія, формується фрагментація реальності, виникає нерозуміння того, реальна чи віртуальна йде війна, незадоволеність собою, що призводить до участі у деструктивних онлайн-рухах. Так, Національна поліція України повідомляє про зростання випадків вербування неповнолітніх осіб ворожими спецслужбами через Інтернет та соціальні мережі для здійснення диверсійної діяльності. Кіберполіція вже задокументувала факти втягнення неповнолітніх у scam-спільноти та випадки реєстрації банківських карток на підлітків для використання в шахрайських схемах, спроби їх залучення через Telegram-канали до скоєння підпалів та інших диверсій із боку країни-агресора. За статистикою кожна друга дитина в Україні активно користується Інтернетом, однак підлітки часто не усвідомлюють небезпеки, пов'язані з діяльністю сумнівних онлайн-груп, кібербулінгом та цілеспрямованими маніпуляціями. Правоохоронці виділяють кілька поширених тактик ворога: соціальні мережі та месенджери (використання фейкових акаунтів, поширення «цікавих вакансій» із високою оплатою за прості завдання, запрошення до закритих груп); фейкові пропозиції роботи (оголошення з високою оплатою за збір інформації про стратегічні об'єкти); шантаж та залякування (використання особистої інформації для примусу до співпраці); ідеологічна обробка (поширення пропагандистських матеріалів) [3].

6. *Травми соціальної несправедливості*, які виявляються через відчуття у неповнолітніх та

молоді нерівності у доступі до допомоги, безпеки, навчання; незадоволення діями і звинуваченням «інших», зокрема владних структур, органів місцевого самоврядування, вчителів, викладачів, журналістів, працівників територіальних центрів комплектації, зарубіжних партнерів тощо. Наслідками такої соціальної травми можуть стати радикалізація поглядів, зростання протестних настроїв, утрата довіри до державних та суспільних інститутів.

7. *Ідентифікаційні травми*, які виникають у свідомості певної частини неповнолітніх і молодих людей унаслідок конфлікту ідентичностей, коли одночасно використовується й українська, й російська мови, коли на тимчасово окупованих територіях утрачається національна символіка, насаджуються російські наративи. У таких ситуаціях травма виявляється через ідентифікаційну тривогу, роздвоєння лояльності, поляризацію між групами підлітків і молоді.

8. *Сексуалізовані травми*, що спричиняються під час війни зростанням випадків сексуального насильства, особливо щодо уразливих груп, зокрема підлітків, які не мають достатніх ресурсів захисту. Сексуальне насильство в підлітковому віці є глибокою соціальною травмою, що впливає не лише на фізичний та психологічний стан, а й на формування ідентичності, довіри до світу, соціальні зв'язки. У воєнний час травматичний досвід підсилюється відсутністю стабільного оточення, правового захисту та доступу до допомоги. Наслідки такої травми мають довготривалий характер і можуть призвести до соціальної ізоляції, ризикованої поведінки або вторинної віктимізації.

9. *Травми дорослішання «поза віком»*, які проявляються у тому, що в умовах війни підлітки примусово стають дорослими, оскільки вони вимушені турбуватися про молодших, коли батьки йдуть до лав Збройних сил України, підтримувати рідних і близьких, які потребують допомоги, займаються волонтерством. Як свідчать результати соціологічного дослідження, яке проводилося благодійним фондом «Клуб добродіїв», до волонтерства за час війни долучалися 43% опитаних підлітків. Одні збирали гроші на потреби Збройних сил України, інші готували їжу тим, хто її потребував, або плели маскувальні сітки чи виготовляли окопні свічки для українських захисників на фронті [9]. Такі соціальні травми мають двоякі наслідки: з одного боку, відбувається прискорене формування відповідальності (позитив), про що свідчить той факт, що «попри те, що війна є найбільшим переживанням підлітків, а 87% не розуміють, як складати плани на довгий період, 93% молоді вірять у власні сили й переконані, що докладають зусиль для самореалізації. Навіть у часи повної нестабільності майже 70% підлітків знають, ким хочуть стати у майбутньому, а майже чверть (23%) знайшли те, чим хочуть займатися саме під час повномасштабної війни» [9]. Однак, з іншого боку, у неповнолітніх і молоді відбувається емоційне вигорання, з'являється від-

чуття втраченого дитинства і втраченої юності, що нерідко призводить до психічної нестабільності.

Звісно, це далеко не повний перелік тих видів соціальних травм, які виникають у дітей, підлітків і молоді в умовах війни. Але ті, що нами окреслено, найбільш типові і підлітковою свідомістю сприймаються не як зовнішній деструктивний досвід, а як внутрішнє потрясіння, що проникає у процеси соціалізації, формування цінностей та ідентичності. Тоді як для дорослих війна є зламом звичного порядку, то для підлітків і молоді вона часто стає першою життєвою нормою, на тлі якої формуються уявлення про світ, безпеку, справедливість, майбутнє. І в контексті війни діти та підлітки становлять одну з найуразливіших категорій, оскільки їхня психіка ще формується, а досвід утрати, переміщення, руйнування стосунків чи фізичної загрози може спричинити стійкі соціальні травми. Подолання таких травм потребує комплексного підходу, що враховує емоційні, соціальні та когнітивні особливості підліткового віку.

Однією з ключових стратегій подолання наслідків соціальних травм є *психосоціальна підтримка*, рекомендована в Раді Міжвідомчого постійного комітету (IASC) з питань психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайних ситуацій (*Inter-Agency Standing Committee (IASC) Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings* (2007)). Зокрема, йдеться про індивідуальні та групові форми консультування, арттерапію, тілесно-орієнтовану терапію, когнітивно-поведінкові техніки, які довели свою ефективність у роботі з травмованими дітьми [16; 26].

Наступним важливим напрямом є *відновлення безпечного середовища*, що передбачає створення фізичного та емоційного простору безпеки, яке формує почуття захисту і є базовою умовою для відновлення дітей після травми. Підлітки потребують *соціальної інтеграції* – залучення до групової діяльності, навчання, волонтерства. Це не лише зміцнює почуття спільності, а й запобігає ізоляції. Такий підхід успішно реалізується в українських ініціативах, зокрема в програмах «ПОРУЧ» [18], «Сила бути собою» [2]. Особливої уваги потребує *підсилення суб'єктності підлітків* – розвиток навичок саморегуляції, стрес-менеджменту, планування власного життя. Вочевидь, що формування почуття автономії та контролю сприяє зменшенню симптомів посттравматичного стресу. Ефективними у цьому аспекті видаються і цифрові платформи, які створюються для підтримки психічного здоров'я дітей під час збройних конфліктів [25].

Однією з успішних методик є *нарративна практика* – написання історій, ведення щоденників, відтворення подій через малюнки. Це сприяє осмисленню травматичного досвіду й поступовій інтеграції його в життєвий наратив [21]. У шкільному середовищі доцільно впроваджувати *психосоціальної та підготовку соціальних педагогів до*

взаємодії з травмованими підлітками. Це відповідає рекомендаціям Всесвітньої організації охорони здоров'я та Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) [23], який адаптовано до національного контексту МОЗ та МОН України.

Важливим ресурсом є підтримка родини – навчання батьків навичкам ненасильницької комунікації, зниження конфліктності, залучення до процесу відновлення дитини. Подібну практику пропонують програма «Стоп насильству!» [28], а також платформа психологічної підтримки «Аврора» (2023), яка працює з родинами ВПО.

Висновки і перспективні напрямки подальших досліджень. Російсько-українська війна спричинила масштабну соціальну травматизацію українського суспільства, зокрема дітей, підлітків та молоді. На основі аналітичного осмислення існуючих наукових підходів, *соціальну травму визначено як колективно пережите потрясіння, спричинене екстраординарною подією (або їх ланцюгом), яке руйнує звичну структуру соціального буття, призводить до емоційного і когнітивного дисбалансу у спільноті, змінює ідентичність і солідарності, а також породжує у соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот, соціумів) тривалий процес культурного, символічного та структурного переосмислення соціальної реальності.* Соціальна травма – це масове потрясіння, яке змінює структури мислення, поведінки, соціальні зв'язки та ідентичність. Доведено, що в умовах війни соціальні травми, особливо у дітей і підлітків, мають глибоко деструктивний досвід колективного (групового, соціетального) масштабу, який породжується воєнними подіями, що порушують звичний соціальний лад, руйнують сталі зв'язки, ідентичності та цінності, формують у підлітковій свідомості відчуття небезпеки, втрати, екзистенційної загрози.

На основі вторинного аналізу результатів всеукраїнських соціологічних досліджень обґрунтовано, що соціальні травми у підлітковому віці набувають різних форм – від утрат і переміщення до сексуалізованого насильства, соціальної ізоляції, інформаційного тиску та ідентифікаційного розриву, що ускладнює процеси їхнього особистісного розвитку та соціалізації. Травматичний досвід підлітків у воєнний час не є лише психологічним – він має глибокий соціальний вимір, що формує нові моделі поведінки, очікувань і світоглядних орієнтирів. В умовах війни діти і підлітки реалізують широкий спектр стратегій виживання, що варіюються від емоційного «замороження» до активного солідарного волонтерства. Ці стратегії слід розглядати не лише як реакції на травму, а й як спроби зберегти цілісність власного «Я», відновити контроль над реальністю і віднайти точки опори у соціальному просторі, визначити поведінкові орієнтири на майбутнє.

Таким чином, подолання наслідків соціальних травм у дітей і підлітків потребує міждисциплінарного, багаторівневого підходу, що ґрунтується на

міжнародних стандартах та адаптованих національних практиках, спрямованих на зцілення, інтеграцію й зростання особистості. Тому неповнолітнім в умовах війни потрібна не лише індивідуальна психологічна допомога, а й створення безпечного соціального середовища, підтримка спільноти, шкільної та сімейної інтеграції. Успішна відповідь на виклики соціальної травматизації потребує об'єднання зусиль держави, громади, соціологів, юристів, психологів, соціальних педагогів, освітніх закладів, соціальних служб та міжнародних організацій для формування адаптивних, резильєнтних механізмів підтримки підростаючого покоління. Соціальна робота, освітні й громадські практики повинні бути зорієнтовані на посилення адаптивних стратегій та профілактику деструктивних.

Перспективними напрямками подальших досліджень є пошук конструктивних шляхів моніторингу процесу соціальної травматизації підростаючого покоління і формування ефективних захисних механізмів та стратегій виживання в умовах екзистенційних загроз і воєнних ризиків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Без батьків під час війни: яка ситуація із сиротами в Україні. Фонд «Голоси дітей». 11.04.2024. URL: <https://voices.org.ua/news/bez-batkiv-pid-chas-viyny-iaka-sytuatsiia-iz-syrotamy-v-ukraini> (дата звернення: 09.07.2025).
2. ГО «Ла Страда – Україна». 2022. URL: https://la-strada.org.ua/garyachi-liniyi?gad_source=1&gad_campaignid=20321006330&gbraid=0AAAApok_Kn6KSepgfdXitfR4tYwnQFnl&gclid=Cj0KCQjwyvFDBhDYARlsAltzbZGMWouikNQjniBhYuXWbLyCQURZjkXrEzZDmYNFbqkHgOjIE5DyDmUaAkp5EALw_wcB (дата звернення: 19.07.2025).
3. Кіберполіція попереджає: в Інтернеті активізувалося вербування підлітків для скоєння диверсій. Харківська районна військова адміністрація. 19.02.2025. URL: <https://khrda.gov.ua/news/1739973400/> (дата звернення: 19.07.2025).
4. Костюченко Т., Волосевич І., Info Sapiens. Вплив війни на молодь в Україні. Дослідження. 2024. 84 с. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-12/undp-impact-of-war-on-youth-in-ukraine_0.pdf (дата звернення: 01.07.2025).
5. Лобанова А.С., Славина О.С. Воєнний конфлікт на Південному Сході України (2014 – поч. 2015 рр.) як джерело соціальної травми. *Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна* 2015. № 1148. Вип. 34. С. 67–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhlSD_2015_1148_34_13. (дата звернення: 02.07.2025).
6. Лукомська С. Особливості психологічних травм російсько-української війни в контексті евроінтеграційних процесів. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2022. Спецвипуск. С. 78–85. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.11>
7. Мірошнікова А. Чим українські підлітки особливі: велике дослідження тинейджерів під час війни. *Освіторя*. 2023. URL: <https://osvitoria.media/>

opinions/chym-ukrayinski-pidlitky-osoblyvi-velyke-doslidzhennya-tynejdzheriv-pid-chas-vijny/ (дата звернення: 12.07.2025).

8. Мороз Є.О. Соціальна пам'ять та соціальна травма як механізми реконструкції подій минулого. *КНУ імені Тараса Шевченка*. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/30318/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 03.07.2025).

9. Підлітки під час війни: чого прагне українська молодь. *Всеосвіта. Спільнота*. 2023. URL: <https://vseosvita.ua/c/news/post/89551> (дата звернення: 06.07.2025).

10. Психологічна допомога дітям, які пережили спричинені війною травмивні події : методичні рекомендації / Н.В. Пророк та ін. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. 120 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/743548> (дата звернення: 07.07.2025).

11. Пророк Н.В., Полякова В.І., Тиндик Я.М. Війна і діти: деякі психологічні особливості молодших школярів, які відвідують школу в умовах воєнного стану. *Габітус*. 2023. № 47. С. 78–84. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208> (дата звернення: 07.07.2025).

12. Психологічна допомога дітям в умовах воєнного стану : довідник вихователів дошкільних навчальних закладів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів / Н.В. Пророк та ін. ; за ред. Н.В. Пророк. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 156 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733352>

13. Робота з травмами війни. Український досвід : мат. І всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 28–31 березня 2018 р. Київ : Золоті ворота, 2018. 170 с.

14. Суший О.В. Травма як соціальний діагноз українського суспільства. *Проблеми політичної психології*. 2023. Вип. 14(2). С. 62–78. DOI: <https://doi.org/10.33120/porp-Vol14-Year2023-148>

15. Чекстере О.Ю. Життєстійкість, резильєнтність і копінг-стратегії як психологічні феномени, що сприяють адаптивності особистості. Scientific method: reality and future trends of researching: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference, March 24, 2023/ Zagreb, Republic of Croatia: European Scientific Platform. Р. 222–228. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/735304> (дата звернення: 03.07.2025).

16. Чекстере О.Ю. Застосування методу арттерапії під час надання психологічної допомоги дітям, що пережили травматичні події. Психологічні проблеми

творчості : мат. XXII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 23 липня 2022 р. Київ, 2022. С. 267–280.

17. Чепурко Г.І. Проблема соціальної травми в українському соціумі: теоретичний аспект. *Logos*. Oxford, United Kingdom. 2024. С. 265–267. DOI: [10.36074/logos-02.02.2024.052](https://doi.org/10.36074/logos-02.02.2024.052)

18. ЮНІСЕФ і Міністерство молоді та спорту України. В Україні стартував проєкт психологічної підтримки «ПОРУЧ». URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/poruch>. (дата звернення: 13.07.2025).

19. Ятченко В.Ф., Олійник О.В. Соціальна травма і проблема ідентичності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. Вип. 31. С. 79–83. DOI: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1007>

20. Ятченко В.Ф., Олійник О. Соціальна травма як конфліктогенний чинник в українознавстві й українській історії. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 25. С. 133–139. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.21>

21. Як допомогти дітям пережити травматичні події : посібник від Child Mind Institute. URL: content/uploads/2022/02/CMI_Guide_Trauma_2022_Ukrainian_dited.pdf?fbclid=IwAR3T82zFi7CvvpXoazKcloyYdozMgyfnPkoG2fOWr9A4tx3Wnl9VBvpJx9YQ (дата звернення: 19.07.2025).

22. Alexander J.C. The Drama of Social Life. Cambridge; Malden, MA: Polity Press. 2017.

23. Helping Adolescents Thrive Toolkit. *World Health Organization and the United Nations Children's Fund (UNICEF)* 2021. URL: <https://www.who.int/publications/item/9789240025554> (дата звернення: 06.07.2025).

24. Klymenko O., Salnikova S., Dembitskyi S. Social Trauma vs Adverse Childhood Experiences of Ukrainian Children of Forced Migrants. *Sociological Studios*. 2024. № 1(24) P. 60–68. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2024-01-32-32>

25. Segal H., Benis A., Saar S., Shachar-Lavie I., Fennig S. Digital Platform for Pediatric Mental Health Support During Armed Conflicts: Development and Usability Study. *JMIR Form Res*. 2024. DOI: [10.2196/63777](https://doi.org/10.2196/63777)

26. Tol W.A., et al. Mental health and psychosocial support in humanitarian settings: Linking practice and research. *The Lancet*. 2011. DOI: [10.1016/S0140-6736\(11\)61094-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(11)61094-5). 2011. URL: <https://inee.org/sites/default/files/resources/unicef-mhpss-2020-review-references.pdf> (дата звернення: 11.07.2025).

27. Sztompka P. Society in Action: The Theory of Social Becoming. Cambridge: Polity Press; Chicago: University of Chicago Press. 1991.

28. UCAF (Ukraine Children's Aid Fund). URL: <https://ukrainechildren.org/> (дата звернення: 11.07.2025).